

Morfologie II (CJA009)

Klára Osolsobě
osolsobe@phil.muni.cz
FIFA 3/II

Hláskové alternace ve slootovorbě

- pravidelné střídání vybraných fonémů, popř. skupin fonémů, na němž je založena alomorfie;
- různé hlásky (střídnice) někdy odpovídají jedinému morfonému;
- v rámci systému jazyka se vyskytují opakovaně jisté typy alternujících dvojic (trojic) a jiné nikoliv.

Kombinační a volné alternace

- Alternace lze rozčlenit na kombinační (syntagmatické), v nichž jsou hláskové proměny vázány na hláskové okolí základu, a volné (paradigmatické), které na hláskovém okolí základu nezávisí a představují mnohonásobně početnější skupinu.
- Kromě toho existují případy alternací, které lze vysvětlit jako důsledek analogie

Tvoření SLOVES

Alternace kmenového a kořenného vokálu (KmV a KoV) při tvoření sloves ze sloves

alternace <u>KmV</u>			
a-á	dělat	dělávat	
i-í	prosít	prosívat	
e-í	trpět	trpívat	
alternace <u>KoV</u>			
é-o-á	nést/nanést	nosit	nanášet
á-a	vrátit	vracet	
o-á	hodit		házet
0-o-á	hnát/zahnat	honit	zahánět
0-o	mřít	mořit	
0-a-á	vřít	vařit	vyvářet
0-í	brát/nabrat		nabírat
a-á	ztratit	ztrácet	
e-é-í	hledět	přihlédnout	přihlížet
u-ou	pustit	pouštět	

Alternace vokálu v odvozovacím kmeni Kv při derivaci sloves ze substantiv

- V případě alternací Kv u sloves tvořených ze substantiv (adjektiv) mají v některých případech odvozená slovesa alternaci shodnou s alternací ve flexi příslušného lexému (*mráz – mrazit, tráva – zatravnit, stůl – stolovat, sůl – solit*). V některých případech (*síla/silný – sílit/silnět, houba – hubit, míra – měřit, víra – věřit*) nelze ovšem určit směr alternace (slovnědruhovou platnost kořene).

Alternace kořenné finály kof

alternace kof		-e(t)	-í(t)/-í-v(-a-t)	-a(t)
b-bj	chybit	chybět		
bj-b	chybět		chybívat	
c-č	pěci		pečívát	
c-h	pomoci			pomáhat
c-k	obléci			oblékat
d'-d	odpovědět			odpovídat
d'-z	zasadit	zasázet		
m-mj/mň	zněmit	zněmět		
mj/mň-m	strmět		strmívát	
p-pj	vytopit	vytápět		
pj-p	trpět supět		trpívát	supát
ř-r	umřít			umírat
s-d	vykrást			vykrádat
s-t	vymést			vymetat
s-st	dorůst			dorůstat
š'-šť	pustit	pouštět		
ť-c	splatit	splácet		
ť-t	letět			létat
v-vj	zmrtvit	zmrtvět		
vj-v	hovět		hovívát	
zd'-žd'	jezdit	ujíždět		

Alternace kmenové finály kf

alternace kf				
b-bj	hrubý	zhrubět		
ck-čť	anglický cynický	zcyničtět	poangličtit	
d-d'	mladý rudý	rudět	omladit	
h-z ¹⁵	nahý		obnažit	
ch-š	duch suchý	vysoušet	ubezdušit sušit	
k-č	veliký divoký	zdivočet	zveličit divočít	
m-mj/mň	sám	osamět		
n-ň	černý snadný	černět	černit znesnadnit	
p-pj	tupý	otupět		
r-ř	chorý dobrý	chořet	udobřit	
sk-šť	polský lidský	zlidštět	popolštít zlidštít	
t-t'	rohovatý bohatý	zrohovatět	obohatit	
v-vj	střízlivý	vystřízlivět		

Tvoření SUBSTANTIV

Alternace kmenové finály kf

Alternace kf		e ₁	e ₂	[ií]	C	-stvo/-tvo/-ství/-ctví
b-bj	holub	holoubě	holoubek	holubice	holubník	
c-č	otec srnec noc Vánoce ovce plíce	srnče	srneček	otčina	nočník /ponocný vánočka/ vánoční ovečka plíčka /plicník	
ck-čť	anglický			angličtina		
d-d'	had hnízdo	hádě	hádek	hadice hnízdiště		
d'-d	zeď				zedník zidka	
f-fj	žirafa	žirafě				
h-ž	druh trh			družina tržiště	družka	družstvo
ch-š	plech hroch	hroše	plíšek	hrošík		
g-ž	biolog				bioložka	
k-č-c	kluk pták klika řeka	ptáče	klouček	klučík klučina řečiště	klička říčka	ptactvo

Alternace kmenové finály kf

<u>m-mj/mň</u>	lama	lamě				
<u>n-ň</u>	vrána bahno	vráně		vraník bahniště	vranka	
<u>p-pj</u>	čáp	čápě	<u>čápek</u>	čápice		
<u>r-ř</u>	kur tábor	kuře		tábořiště		
<u>ř-r</u>	zvěř	zvíře		zvěřina		zvěrstvo
<u>t-t'</u> / <u>(č)</u>	krůta prut tele kůzle termit	krůtě	proutek	proutí teletina kozlečina termitiště		
<u>t'-t</u>	huť				hutník	
<u>sk-šť</u>	český			čeština		
<u>sk-sť</u>	miska			mistička		
<u>v-vj</u>	páv	pávě	pávek	pávik		
<u>zd-zd'</u>	brzda			brzdíčka		
<u>žk-žť</u>	služka			služička		

Alternace kořenné finály kof

Alternace <u>kof</u>		
c-č	řici	řeč
c-k	vléci	vlek
č-k	kráčet	krok
d'-d	pohledět	pohled
d'-z/ d'-d	hradit	hráz/hrad
h-ž	zdvihnout	zdviž
k-č	plakat	pláč
ň-n	činit	čin
n-ň	tonout	tůň
r-ř	vřít/vařit	var
ř-r	mřít/mořit	mor
s-d	klást	(po)klad
s-t	plést	plot
š-ch	vzrušit	vzruch
t'-t	letět	let
t'-c	svítit	svíce
s-t'/t-f'	zmást/zmitat	změť
<u>zd'-zd</u>	jezdit	jízda
ž-h	toužit	touha

Alternace KoV při tvoření substantiv

Alternace KoV			-č	-ní/-tí
a-á	spasit	spása		
a-e	vydat	výdaj/výdej		
ou/u-u/ou u-ou	loupil/loupen zhubit	zhouba	lupič	loupení
u-ů	chodit	chůdy		
o-e	řvát	řev		
o-o	mřít	mor		
o-a	vřít	var		
o-i	dopsat	dopis		
é-e	kvést	květ		
i-e	vyčíst	výčet		
é-o	plést	plot		
i-o	řici	nárok		
é-a	vléci	vlak		
á-a	zakázat hrál/hrán vysál/vysát	zákaz hra	hráč vysavač	hraní vysání
á-e	usmát se zavát	úsměv zavěj		
á-o	kráčet zavát	krok závoj		
á-i	smát se	smích		

Alternace KoV při tvoření substantiv

í-i	získat pít bít žít řít	zisk pivo	čajpíč bič žič řidič	pití bití žití řízení
í-e	šít smísit dít se	šev směs děj		
í-o	bít	boj		
í-ů	hnít	hnůj		
ou-u	nakoupit obout	nákup obuv		
ý-y	rýt mýt hýřit	poryv	rýč myč hyřič	rytí mytí hýření

Alternace KmV při tvoření substantiv

Alternace KmV				
á-a	brán psán tkal/tkán		tkáč	brání psaní tkaní

Alternace Kv při tvoření substantiv

Alternace Kv		-ek
a-á	dar občan strana	dárek občánek stránka
e-é	osten stela	ostének stélka
e-í e-ý	anděl nehet řeka učitel postel otep	andílek nehýtek říčka učitýlek postýlka otýpka
i-í	mnich čumil kniha	mníšek čumílek knížka
y-ý	koryto	korýtko
o-ó	telefon	telefónek
u-ů	cop hora hospoda	cůpek hůrka/horka hospůdka
u-ou	dluh obruč	dloužek obroučka
0/e-é/í/ý	jádro/jader křídlo/křídel miska/misek kyvadlo/kyvadel	jadérko/jadýrko křídélko/křídýlko miséčka kyvadélko/kyvadýlko

Alternace Kv při tvoření substantiv

Alternace Kv		
á-a	mráz	<u>mrázek</u> , mrazík mrazák
é-e	děšť chléb	<u>deštík</u> , deštník <u>chlebík</u> , <u>chlebárna</u>
í-e	vítr sníh	<u>větrík</u> , větrák, větroplach <u>snížek</u> , sněhulák
í-í	síla	silák
ů-o	důl kůň nůž stůl vůz	<u>důlek</u> , dolík, koník, koňka nožík, nožíř stolek, stolík, stolař vozka, vozataj
ou-u	bouda houba	budka hubička

Alternace samohlásky v prefixu (Pv) při tvoření substantiv

Alternace Pv			
na- <u>ná</u>	nanosit	nanošení	nános
za- <u>zá</u>	zapřít	zapření	zápor
při- <u>pří</u>	přikázat	přikázání	příkaz
do- <u>dů</u>	dovodit	dovození	důvod
po- <u>pů</u>	pohonit	pohonění	půhon
pro- <u>prů</u>	projet	projetí	průjezd / projezd
u- <u>ú</u>	uložit	uložení	úložka
vy- <u>vý</u>	vyzbrojit	vyzbrojení	výzbroj

Alternace samohlásky v prefixu (Pv) při tvoření substantiv

Alternace <u>Pv</u>	
na- <u>ná</u>	nároží
za- <u>zá</u>	zápolí
při- <u>pří</u>	přístřeší
po- <u>pů</u>	<u>pů</u> nebí
pro- <u>prů</u>	průčelí
u- <u>ú</u>	úpatí
vy- <u>vý</u>	výsluní

Tvoření ADJEKTIV

Alternace kf

Alternace kf		-e	-[íi]	-ší	-ský/- <u>(c)</u> ký	-ný/-ní
b-bj	hrubý	hrubější				
c-č	citoslovce srdce Alice plíce		srdčitý Alicin/ <u>Aličín</u>			citoslovečný srdečný/srdeční plicní
d-d'	medvěd hrdý zásada chudý	hrdější chudější	medvědí zásaditý	chudší		
d-z	zadní			zazší		
d'-d	lod'					lodní
h-ž	Praha drahý ubohý koliha ostraha jih	ubožejší	<u>koliží</u> ostrazitý	dražší	pražský	jižní
ch-š-0/-s	Vlach plachý vetchý hroch Čechy	vetšejší	hroší	plašší	vlašský český řížský	
g-ž	Riga Olga		Olžin			
k-č-c	vlk divoký uhlík Luka louka matka	divočejší	vlčí uhličitý matčín		<u>loucký</u>	luční

Alternace kf

m-mj/mň	kolmý	kolmější				
n-ň	slon slaný vlna	slanější	sloní vlnitý			
p-pj	tupý	tupější				
r-ř	obr ostrý stříbro síra	ostřejší	obří stříbřitý sířičitý			
ř-r	šetřit					šetrný
s-š-0	vysoký Rus			vyšší	ruský	
t-t'	krůta krutý léta	krutější	krůtí letitý			
t-c-č	kuře/kuřete jehně/jehněte		kuřecí jehněčí			
t'-t	pout'					poutní
v-vj	nový	novější				
z-ž	úzký peníze mez		peněžitý	užší		peněžní mezí

Alternace KoV, KmV

alternace <u>KoV</u>		
á-a	hrát/hrán	hraný
á-a	spást/spásl hrát /hrál	<u>spasší</u> hrací
alternace <u>KmV</u>		
á-a	zamazat/zamazán rozebrat/rozebrán udělat/udělán kupovat/kupován	zamazaný rozebraný udělaný kupovaný

Alternace Kv

alternace <u>Kv</u>		
á-a	kráva krátký	kravský kraví kratší
é-e	děšť	deštivý deštný
ě-a	štěstí	šťastný
í-i	síra síla blízký	sirný silný silový bližší
ý-y	sýr	syrný
í-e	sníh díra	sněžný děrný děravý
ou-u	moucha louka	muší luční
ů-o	stůl sůl vůl	stolní solný volský
ú-u	úzký	užší
<u>o-e</u>	dlouhý	delší

Alternace samohlásky v prefixu (Pv)

Alternace Pv			
na-ná	nachýlit	nachýlený	náchylný
za-zá	zachytit	zachycený	záchytný
při-pří	přípravit	přípravený	přípravný
do-dů	dosáhnout	dosážený	důsažný
pro-prů	prokázat	prokázaný	průkazný
u-ú	uložit	uložený	úložný
vy-vý	vyslovit	vyslovený	výslovný

Tvoření ADVERBIÍ

Alternace kf

Alternace kf		e ₁	e ₂
b-bj	hrubý hluboký/hluboko/hluboce	hrubě	hlouběji
d-d'	mladý	mladě	mlaději
d-z	zadní		záze
h-z-ž	ubohý	uboze	ubožeji
ch-š	plachý	plaše	plašeji
k-c-č	lehký/lehko	lehce	lehčeji
m-mj/mň	kolmý/kolmo	kolmě	kolměji
n-ň	slaný	slaně	slaněji
p-pj	tupý	tupě	tupěji
r-ř	starý	staře	stařeji
s-š	vysoký/vysoko/vysoce		výše
t-t'	krutý	krutě	krutěji
v-vj	nový	nově	nověji
z-ž	úzký/úzko/úzce		úžeji

Alternace Kv

alternace <u>KoV</u>			
a-á	drahý	draze	draže
i-í	široký	široce	šíře
y-ý	vysoký	vysoce	výše
u-ou	hluboký	hluboce	<u>hloub(ěji)</u>
<u>o-é</u>	dlouhý	dlouze	déle

Alternace (jotace) labiál

Kolik má čeština éček ?

- *vyráběn(ý) : vyroben(ý)*
- *vyrozuměn(ý) : zlomen(ý)*
- *potápěn(ý) : vyklopen(ý)*
- *vystavěn(ý) : vystaven(ý)*
- *vyráběj/vyráb(ěj)í : líbej/líbají*
- *rozuměj/rozum(ěj)í : všímej/všímají*
- *utápěj/utáp(ěj)í : chápej/chápají,*
- *stavěj/stav(ěj)í : vyhrávej/vyhrávají*
- Proč je *utrpení úrazu* spojeno s *utrpením*?

Jak fungují souhláskové alternace na morfémovém švu v kontextu e v následujícím morfu?

- *medvěd : medvídě : medvídek*
- *krůta : krūtě*
- *prut : proutek*
- *slon : slůně*
- *záhon : záhonek*
- *žába : žábě : žabec*
- *čáp : čápě : čápek*

Jak oslovujeme?

- *Vy jste, pane <Somre>, vzpomněl dabbing.*
- *Doktore <Humre>, uvědomujete si, že pro dnešní dospívající dívku mají historické schůzky vlád menší cenu než schůzka s chlapcem?*
- *Doktore <Fremre>, jmenuji Vás soudcem k případu obžalovaného Simona Bikindiho.*
- *Promiňte, pane <Vimře>, to je vyjádření obdivu.*
- *Pane <Kemře>, je vám jasný, že po dvojicích Kolářová - Hanzlík, Libuška - Pepíček a Preiss-Preissová nastupujeme my dva, duo Hrzánová - Kemr?*

Distribuce -e/-ě v substantivní flexi

Cvrček, V. a kol. (2010) *Mluvnice současné češtiny*

- Na s.174 se uvádí, že „Ke vzoru *duše* patří feminina s koncovkou -e **někdy psanou -ě** ...“
- takřka stejná formulace se objeví na s. 188 a 189 (vzor *moře* a *kuře*).
- u vzoru *soudce* (s. 160n.)
- u vzoru *píseň* (s. 178n.)

Analýza

- Existují grafémy, za kterými se v češtině nepíše v koncovkách (zakončeních) substantiv ani *-e*, ani *-ě*. Jsou jimi *d', t', ň*.
- Existují grafémy, za kterými se v češtině píše v koncovkách (zakončeních) substantiv vždy pouze *-e*. Jsou jimi *c, č, g, h, j, k, l, r, ř, s, š, z, ž*.
- Existují grafémy, za kterými se v češtině píše v koncovkách (zakončeních) substantiv buď *-e* nebo *-ě*. Jsou jimi *b, d, f, m, n, p, t, v*.
- Existují grafémy, za kterými se v češtině píše v koncovkách (zakončeních) substantiv buď *-e* nebo *-ě*, a to u téhož lemmatu. Plyne to z toho, že počet všech lemmat není vždy totožný se součtem lemmat, u nichž je buď jedna, nebo druhá varianta. Dle sledovaného korpusu jsou jimi *b, d, m, n, t, v*.

DATA

	soudce	duše	píseň	moře	kuře
b[eě]	<u>Vosolsobě</u>	0	0	nebe	hrabě
d[eě]	-	hýždě	lodě	?rande	hádě
f[eě]	-	0	0	kafe	0
m[eě]	-	země	země	sémě	0
n[eě]	Bechyně	kuchyně	daně	poledne	štěně
p[eě]	-	koupě	0	kanape	doupě
t[eě]	-	kleště	sítě	letišťe/?karate	dítě
v[eě]	-	0	církvě	0	0

PRAVIDLO 1

- Substantiva skloňovaná podle vzorů *soudce*, *růže*, *kuře* mají (na základě korpusových dokladů) po grafémech **[bd(f)mnpt(v)]** koncovku –e vždy realizovanou jako grafické –ě.
- **[bj], [pj], [mj]/[mň]**
- **[dʲ], [ň], [tʲ]**

PRAVIDLO 2

- Substantiva skloňovaná podle vzoru *píseň* mají (na základě korpusových dokladů) po grafémech dtn [d't'ň] koncovku –e vždy realizovanou jako grafické –ě.
- Ke vzoru *píseň* patří několik málo substantiv zakončených na –m, u nichž se koncovka -e vždy realizuje jako grafické ě.
- Podle vzoru *píseň* se někdy skloňují propria zakončená na v (ale pozor nikde ne ev), u nichž se koncovka -e realizuje jako grafické ě.
- [d'], [t'], [ň]
- [mj]/[mň], [vj] ... do <**Příbramě**> se přijedu podívat ..., ... vyjel jsem z Chocně, jel do <**Vratislavě**>, odtud pak večer do Poznaně ...

PRAVIDLO 3

- Substantiva skloňovaná podle vzoru *moře* mají (na základě korpusových dokladů) po grafému t[tʰ] koncovku –e vždy realizovanou jako grafické –ě, přičemž jde vždy o sufix *–iště*.
- Substantiva skloňovaná podle vzoru *moře* mají (na základě korpusových dokladů) po grafému m koncovku –e vždy realizovanou jako grafické –ě
- [tʰ]
- [mj]/[mň]

PRAVIDLO 4

- Ke vzoru *píseň* patří skupina substantiv **zakončených na -ev**, u nichž se koncovka – e vždy realizuje jako grafické e.
- Jedná se o substantiva, jejichž počet je omezený a lze jej udat výčtem. Viz níže.

PRAVIDLO 5

- Některá substantiva (kromě těch, která byla vyjmenována výše) zakončená na [bfpdn] patřící ke vzoru *moře* mají koncovku –e realizovanou jako grafické –e.
- Jedná se o substantiva domácí: *nebe*, *poledne*, *odpoledne*, *dopoledne*; přejatá: *rande*, *kafe*, *kanape*; proprium: *Labe*.

-ev-0/0v-e

• církev	4565	krev	3707
• láhev	1268	větev	1237
• lahev	504	rakev	464
• pánev	463	mrkev	277
• ploutev	192	koroptev	154
• broskév	150	konev	93
• tykev	85	podešev	43
• brukev	42	krokev	39
• korouhev	33	ředkev	28
• Plástev	23	Cerekev	20
• podoustev	8	vikev	8
• štoudev	7		
• Ponikev	6		
• houžev	3		
• dratev	2		
• Býkev	2		
• pseudocírkev	1		

Co mám umět?

Definice a příklady

- hlásková alternace
- střídnice
- typ alternace podle alternujících hlásek (vokalické, konsonantické, smíšené, vznikové a zánikové) a podle opozic (kvantitativní, kvalitativní, kvantitativně kvalitativní, párové, nepárové, skupinové, alternující pár, alternační řada)
- alternace ve flexi (pravidla morfologická)
- alternace ve flexi vázané lexikálně
- alternace ve slootovorbě